

<https://doi.org/10.15421/251829>

УДК 811.161(038)

ШПІТЬКО Ірина Миколаївна

кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара; пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010,
Україна; тел.: +38(056) 374-98-80; e-mail: iryna-shpitko@ukr.net; ORCID ID 0000-0003-4639-0537

ФІЛОЛОГІЯ В АЛФАВІТНОМУ ПОРЯДКУ

Анотація. *Об'єкт вивчення* – словники, видані науковцями кафедри загального та слов'янського мовознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара за останні десятиліття; *предмет дослідження* – мовні одиниці та подача їх у словниках різного типу (мови письменників, лінгвістичних термінів, антропонімних). *Мета дослідження* – проаналізувати лексикографічні праці науковців кафедри загального та слов'янського мовознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Використані описовий метод та метод зіставлення з іншими лексикографічними працями. У *результаті* дослідження з'ясовано, що за останні роки членами кафедри загального та слов'янського мовознавства разом із колегами інших кафедр видано шість унікальних лексикографічних праць. **Висновки:** лексикографічні праці, видані за участі науковців кафедри загального та слов'янського мовознавства Дніпровського національного університету, є винятковими й особливими; поява їх продиктована формуванням нової лінгвістичної парадигми та потребами суспільного життя; мовні одиниці, які стали основою авторських словників («Поетичне слово Кобзаря» і «Поэтическое слово Пушкина»), сформували новий тип словників за одиницями мови, адже вперше в історії авторської лексикографії – це словники лексичних компонентів атрибутивних конструкцій; «Базовий словарь лингвистических терминов» закріпив нові на момент виходу словника терміни соціолінгвістики й когнітивної лінгвістики – наук, що стрімко почали розвиватися на початку 2000-х років; антропонімні словники («Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська» та «Словник назв по батькові») – перші лексикографічні видання нормативного типу, у яких кодифіковано прізвища та назви по батькові; «Матеріали к словарю универбов современного русского языка» – праця, в якій зібрано вербальні, діставши назву універби, й відповідні їм полівербальні одиниці.

Ключові слова: лексикографія, словник, атрибутивна конструкція, авторська лексикографія, термінологічний словник, антропонім, патронім, універб.

Постановка проблеми. Словники – скарбниця народу, у якій збережено знання й досвід багатьох поколінь, лексичне багатство мови. Вони виконують інформаційну та нормативну функції: є універсальними інформаційними джерелами для розуміння того чи того явища, є найпевнішою консультацією щодо мовних норм.

Праця над укладанням словників вимагає глибоких знань і великих зусиль. Український просвітитель початку XVI ст. Феофан Прокопович образно відзначив: «Якщо кого-небудь очікує вирок судді, то не слід тримати його на каторзі... хай він укладає словники. Ця праця містить у собі всі види покарань» (цит. за [12]).

«Якщо до 90-х рр. XX ст. найголовнішими лексикографічними центрами видання словників були: Київ, Львів і Харків, то нині географічні межі значно розширилися, словникову продукцію видають у Дніпропетровську, Донецьку, Дрогобичі, Ірпені, Кіровограді, Сімферополі, Чернівцях, Ужгороді, Умані та інших містах України» [1]. Науковці кафедри загального та слов'янського мовознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара у співпраці з колегами інших кафедр зробили помітний внесок у збагачення й розвиток українського словникарства. Найвагомішими лексикографічними працями їх є словники різних типів.

Зв'язок із попередніми дослідженнями. Сучасне мовознавство багате на праці, присвячені як теоретичній і конкретній лексикографії, так і узагальненню здобутків лексикографії попередніх періодів. У них ідеться про лексикографію як об'єкт лінгвістики, як самостійний лінгвістичний напрям, про теоретичну лексикографію в системі мовознавчих дисциплін, її внутрішню структуру, про українську авторську лексикографію, про українську лексикографію другої половини ХХ століття тощо (Н. Гордієнко, О. М. Демська, В. В. Дубичинський, Н. О. Зубець, О. О. Тараненко, В. А. Широков та інші). Пропоноване дослідження має історіографічний характер, оскільки являє собою аналіз лексикографічних праць останніх десятиліть, безпосередню участь у створенні яких брали науковці кафедри загального та слов'янського мовознавства, кафедри, яка у 2018 році відсвяткувала свій сторічний ювілей.

Постановка завдань дослідження. Ставимо за мету познайомити філологічну аудиторію з лексикографічними працями, до яких причетні науковці кафедри ювілярки. **Завданнями** дослідження є акцентувати увагу на винятковості словників, виданих за участі членів кафедри загального та слов'янського мовознавства, на необхідності їх видання у зв'язку із зміною лінгвістичної парадигми, вирішенням нагальних мовних питань, викликаних потребами суспільного життя, на своєрідності мовних одиниць – атрибутивній конструкції, що стала основою словників мови письменників, і універбів, які разом сформували новий тип словників за одиницями мови, відзначити особливості кожної лексикографічної праці.

Виклад основного матеріалу. Словник мови письменника – праця, яка фіксує багатство лексики, використаної письменником у його творчості. Цілком справедливою є думка, що авторська лексикографія – це одна з підвалин історії літературної мови та арсенал для побудови цілісної картини письменницького стилю, адже «визначити характер і ступінь впливу письменника на літературну мову, на процес її розвитку можна лише за умови освоєння і осмислення принципів його творчого методу» [13]. Тривалий час у загальних лексикографічних оглядах була відсутня інформація про існування словника мови письменника як окремого жанру. Так, Л. Булаховський у своїх «Нарисах із загального мовознавства» 1959 р., докладно розглядаючи різні типи лексикографічних праць, не згадує ні про наявність авторської лексикографії як цілої галузі словникарства, ні про існування словника мови письменника як жанру (цит. за: [13]). Проте в сучасних працях, присвячених з'ясуванню місця теоретичної лексикографії в системі мовознавчих дисциплін та її внутрішньої структури як самостійного лінгвістичного напрямку, визначено й місце авторської лексикографії. Саме до лектної лексикографії, яка формує опозицію до загальнономовної, О. М. Демська зараховує дослідження та лексикографічний опис ідіолектів чи індивідуальної мови особистості [2].

Результатом творчого тандема професора кафедри загального та слов'янського мовознавства І. І. Меншикова з науковцями ДНУ імені Олеся Гончара є словники мови Т. Г. Шевченка й О. С. Пушкіна («Поетичне слово Кобзаря: Словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій» і «Поэтическое слово Пушкина: Словарь лексических компонентов атрибутивных конструкций») [6; 7], чий імена дорогоцінною перлиною виблискують у золотій скарбниці світової культури та чия мистецька спадщина стала надбанням усього передового людства. Відомо, що імена цих поетів зіграли вирішальну роль у становленні сучасних української та російської літературних мов, у формуванні нової мовної свідомості цих націй. «Справжній поет не просто знає й відчуває мову свого народу. Він живе цією мовою, відчуває всі її потенційні можливості та використовує їх, вільно й сміливо

експериментуючи й розширюючи межі можливого, як тільки ці рамки починають звужувати виразний потенціал слова або обмежувати політ творчої думки поета» [7, с. 6].

У згаданих словниках зафіксовано слова, які вказують на ознаки, властивості, якості предметів або явищ навколишньої дійсності, і слова, які позначають ці предмети або явища, отже, зібрано компоненти атрибутивних конструкцій, безпосередньо й опосередковано використані в поезіях Т. Г. Шевченка й О. С. Пушкіна. У межах зазначених конструкцій узагальнено представлені певні художні образи, які виникають унаслідок мовленнєвого сполучення найбільш поетичних класів лексичних одиниць – прикметника (або дієприкметника) й іменника. Автори словників уважають, що ад'єктиву у віршованій мові належить особливе місце і його виражальні можливості використовуються поетами максимально. Прикметник у парі з іменником формує якісно нову лінгвістичну одиницю, зміст і естетика якої виходять далеко за межі суми складових її компонентів [7, с. 7].

Словник *«Поетичне слово Кобзаря»*, який вийшов друком у 1993 р., за словами авторів, був першою в Україні спробою лексикографічних розробок такого роду. Не було на той час і відповідного аналога й у світовій практиці шевченкознавства, принаймні інтенсивні бібліографічні пошуки, які велися авторами протягом усієї роботи над словником, позитивних результатів не дали [6, с. 3].

«Слово поета само собою оголює й концентрує його думки та почуття, але якщо це слово ще й вдало сполучається з іншими словами, його внутрішній образ набуває особливої сили, виразності, наповнюється новим, більш глибоким змістом. При цьому поетизується вже все словосполучення, яке набуває ваги самостійного художнього витвору, здатного висвітлити як соціальну установку і творчий задум поета, так і його неповторний внутрішній світ» [6, с. 4]. Багато митців пишуть про любов, але в Т. Г. Шевченка *любов безвічна, безталанна, встворююча, єдина, молода, пренепорочна, свята, сугуба, тиха, чиста, щира* [6, с. 22]. Автори словника відзначають, що «тільки видатний майстер слова може створити такі образи, як *утомлений Бог, ненагодована воля, позичене лихо, самодержавний палац, п'яна правда, самотній рай, голодне серце, злочасний син, душеубогий ученик, медоточиві уста, пренепорочно-молода краса, обідрана Україна*» [6, с. 4].

Набір епітетів не просто поетизує явисьце або пов'язане з ним поняття, але й часто формує ставлення до цього явища або поняття спочатку у свідомості митця, а відтак і в читача. Так, Україна в Шевченка – *безталанна, бідна, далека, мила, обідрана, окрадена, преславна, сердешна, славна, стоптана, убога, широка. Дніпро – глибокий, далекий, дужий, крутоберегий, крутогорий, ревучий, святий, синій, старий, широкий* [6, с. 4].

Поданий у Словнику лексичних компонентів атрибутивних конструкцій матеріал відображає не лише безпосередньо зафіксовані в поезіях Т. Г. Шевченка словосполучення, утворені прикметником (або дієприкметником) і іменником, а й фактично використані, але формально не втілені в конкретних атрибутивних конструкціях лексичні одиниці, які вказують на предмети або явища та їхні епітетальні характеристики. Йдеться про досить широке коло опосередкованих детермінацій, коли компоненти атрибутивної по суті конструкції внаслідок тих чи тих причин не утворюють традиційного словосполучення. За спостереженнями авторів словника, поєднання уявлень про предмет та його ознаку в широкому розумінні цих слів має в поетичних творах Шевченка найрізноманітніший характер, що дало укладачам словника змогу виділити компоненти атрибутивних конструкцій шести типів опо-

середкованих детермінацій (див. 6, с. 5 – 7). У поданій типології атрибутивних конструкцій легко пізнається «почерк» Меншикова-синтаксиста.

Словник «Поэтическое слово Пушкина» присвячений 200-річчю О. С. Пушкіна, продовжує лексикографічний досвід, відображений у словнику «Поетичне слово Кобзаря», і фіксує всі пушкінські віршовані образи, створені на основі ад'єктивного епітета. Поет створює абсолютно нові, оригінальні атрибути, поєднує в межах атрибутивної конструкції, здавалося б, непокдане і тим самим розширює семантику звичних і добре відомих слів, демонструє сполучувальні можливості поетичного слова і безмежні горизонти образних і понятійних асоціацій: *сладко-звонкая струя, беззащитная седина, бесстыдно-бледное лицо, немая чернильница, пыльное увядание, злые грезы*. Автори відзначають, що пушкінські конструкції «дають можливість безпосередньо спостерігати за механізмом поетичної мовотворчості, процесом творення й розгортання образу, коли той чи той предмет думки поета набуває свої неповторні словесні обриси через надану йому ознаку, набуває не лише нове звучання, нові естетичні грані, але й нові функціональні можливості як у мовному, так і в образно-поетичному плані» [7, с. 9]. Зовсім іншою, ніж у Т. Г. Шевченка, є пушкінська любов: *безбрачная, безнадежная, безумная, дамская, достойная, женская, забытая, изгнанная, мучительная, невинная, ревнивая, страстная, стыдливая, супружеская, таинственная, тоскующая* тощо [7, с. 67]. Цей іменник використано О. С. Пушкіним із 59 прикметниками в 49 поезіях.

Особливим є спосіб організації інформаційного масиву зазначених словників. Вони складаються з таких частин: безпосередньо словника атрибутивних конструкцій, який містить словник іменників та їхніх атрибутів, і словник ад'єктивів із визначальними їх іменниками, ілюстративний матеріал до іменників і прикметників, список функціонально навантажених компонентів атрибутивних конструкцій, алфавітний покажчик поетичних творів Т. Г. Шевченка й О. С. Пушкіна. У обох словникових масивах кожне входження того чи того слова в атрибутивну конструкцію документовано, тобто супроводжується покажчиком того твору поета, у якому кожну детермінацію було зафіксовано. Цей покажчик оформлено як числовий індекс, який вказує номер відповідного твору за алфавітним списком поетичних творів. Лексичні одиниці, які утворюють словникові масиви, у словнику «Поетичне слово Кобзаря» розміщено за ступенем функціональної навантаженості їх, тобто в порядку зменшення кількості поставлених у відповідність до цих одиниць слів-ознак в першому масиві та слів-предметів – у другому, і пронумеровано, а в словнику «Поэтическое слово Пушкина» – за алфавітом, що полегшує пошук потрібного слова. Словникові статті мають такий вигляд:

117. НАРОД – божий [191], вольний [51], закований [188], замучений [32], темний [188], убогий [36] [6, с. 26].

Тут під номером 117 вказано, що іменник НАРОД у сполученні з прикметником *божий* ужито у творі, який за алфавітним покажчиком стоїть під номером 191, тобто в поемі «Царі», прикметник *вольний* – у поемі-посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм ...» тощо.

Хотілося б детальніше зупинитися на розділі про функціонально навантажені компоненти атрибутивних конструкцій у словнику «Поэтическое слово Пушкина». У цій частині словника подані таблиці, які ілюструють ступінь продуктивності лексичних компонентів, що формують відповідні синтаксичні конструкції, тобто реальні сполучальні можливості іменника й ад'єктива, які реалізуються в єдиному граматичному цілому. У кожній із таблиць указаний ранг іменника чи прикметника та зазначені частотно-розподільні характеристики компонентів атрибутивної конс-

трукції, де знаком Nc позначена кількість різних синтаксичних партнерів у атрибутивній конструкції, а символом Nd – кількість поетичних творів О. С. Пушкіна, які містять відповідну атрибутивну конструкцію [7, с. 239].

Р а н г	Существительное	Частотно-распределительные характеристики Nc/Nd	Р а н г	Адъектив	Частотно-распределительные характеристики Nc/Nd
1	душа	121/89	1	молодой	217/45
2	взор	109/81	2	милый	177/161
3	день	108/111	3	холодный	114/92
4	рука	102/92	4	печальный	112/81
	сон	102/77	5	новый	108/69
5	друг	87/98	6	живой	103/71
6	поэт	81/47	7	полный	99/82

Отже, атрибутивні конструкції, які вміщено в словниках мови Т. Г. Шевченка та О. С. Пушкіна, якнайбільше відображають особливості мови письменників. Їхні визначальні компоненти, тобто ад'єктиви, дають предметам чи явищам певні характеристики, пов'язані з глибоко особистими переживаннями поетів, із світоглядом їх, ставленням до суспільного ладу держави, подій, що відбуваються в країні, культурному житті народів, їхніх сподівань та ідеалів тощо. Проте не лише це виявляється важливим: уводячи в мовну тканину поетичного твору новий епітет чи поєднуючи в єдине ціле, здавалося б, непоєднані слова й поняття, поети не лише визначають і вводять у процес комунікації нові лінгвістичні структури, але й примушують читача по-новому поглянути на реалії, які його оточують, по-іншому осмислити суть багатьох предметів і явищ, розкрити раніше не відомі йому причинно-наслідкові зв'язки [7, с. 9].

Особливе місце в структурі лексикографії посідають термінологічні словники. За даними термінологів, у світі щодня публікується один спеціальний словник [10, с. 5]. Словник лінгвістичних термінів – лексикографічне видання, яке являє в систематизованому вигляді метамову лінгвістики. За участі професора кафедри загального та слов'янського мовознавства Т. С. Пристайко на початку 2000-х років побачив світ «Базовый словарь лингвистических терминов». Це період, коли тогочасна лінгвістика переживала етап формування наукової парадигми: на зміну традиційному мовознавству, орієнтованому переважно на вивчення мовної системи зсередини, прийшла нова система поглядів, яка спрямована на дослідження природної мови в дії, у суспільній комунікації; до вивчення реалій мови, які репрезентують реалії життя, світ нових ідей і цінностей; до вивчення механізмів мовоутворення, мовосприйняття й розуміння мовлення тощо [10, с. 5].

Автори словника відзначають, що сучасна термінографія не встигає адекватно відображати зміни, які відбуваються в термінологіях традиційних наук, вчасно фіксувати номінативні ресурси тих нових наук, які сьогодні зароджуються і формуються. Тож виходом «Базового словаря лингвистических терминов» автори намагалися вирішити низку таких завдань: 1) відібрати і представити найпоширеніші лінгвістичні терміни, переважна більшість яких складає традиційні терміни широкого використання в навчальній і науковій літературі з російської мови; 2) увести семантично оновлені терміни традиційного мовознавства з відповідними тлумаченнями їх; 3) відібрати й представити ключові терміни сучасного мовознавства, які

використовують у новітніх лінгвістичних публікаціях останніх 10–15 років ХХ століття й початку ХХІ століття; 4) представити компактне тлумачення основних термінів психолінгвістики, соціолінгвістики й когнітивної лінгвістики, що стали провідними дисциплінами в блоці курсів, спрямованих описувати мову в режимі реального часу, у різноманітні її призначень і характерну для нашого часу інтегративну концепцію [10, с. 5]. Варто зазначити, що все це авторам словника вдалося зробити. Так, наприклад, у аналізованій словник вміщено такі нові на той час лінгвістичні терміни й поняття, як *асиметричність знакової системи языка, асоціативно-вербальна сеть, дискурс, закон развития языка, картина мира, языковая картина мира, когнитивизм, когнитивная деятельность, когнитивная лингвистика, когнитивная метафора, когниция, концепт* тощо, які відсутні в авторитетних словниках попередніх епох (наприклад, у «Словаре лингвистических терминов» О. С. Ахманової). Особливу увагу в *Базовому словнику* приділено соціолінгвістичним і когнітивним термінам, оскільки через «гібридність» соціолінгвістики і когнітивної лінгвістики, терміни яких перетинаються з термінами інших споріднених наук (психологією, психолінгвістикою, етнолінгвістикою, культурологією тощо), не було лексикографічного опису їх стосовно лінгвістичної практики.

Отже, «Базовый словарь лингвистических терминов» подає й пояснює близько 1900 термінів традиційних і сучасних лінгвістичних дисциплін. Словникові статті містять тлумачення термінів, вказівку на галузь їх використання й ілюстративні приклади. Представлений у словнику корпус термінів є репрезентацією нової комунікативно-функціональної парадигми знань про мову, що була на той час загальнонауковою лінгвістичною методологією.

Актуальним у сучасній лінгвістиці є лексикографічний опис власних назв, зокрема антропонімів. В Україні ім'я, по батькові, прізвище – обов'язкова тричленна формула, яка має юридичну силу, офіційно індивідуалізує особу як громадянина держави. Відомо, що за часів Радянського Союзу всі ділові папери писалися російською мовою, і відповідно особисті документи громадян були російськомовними. Після утворення самостійної української держави й конституційного закріплення української мови як державної ділова документація почала оформлюватися українською мовою, а в деяких випадках перекладатися з російської мови на українську. Але якщо загальноживані слова російської мови перекладаються, то прізвища, як правило, треба не перекладати, а відтворювати засобами української мови. Відтворення їх іноді викликає певні труднощі, пов'язані, у першу чергу, з тим, що прізвище – це особлива мовна одиниця, важлива родова спадкова назва особи, яка передається з покоління в покоління і залишається незмінною, навіть якщо її запис не відповідає існуючим правилам орфографії певної мови [8, с. 7]. Органічно вписався в систему ономастичних словників нормативного типу «Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська», авторами якого є науковці факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Т. С. Пристайко, І. С. Попова, І. І. Турута, М. С. Ковальчук. Багато причин спонукало колектив філологів ДНУ до створення цієї лексикографічної праці: наявність на території м. Дніпропетровська (нині Дніпра) різноманітних за національними ознаками, лексичними і структурними характеристиками прізвищ, правопис яких не завжди можна пояснити за допомогою загальних правил, вміщених у «Правописі»; багаторічний досвід консультацій мешканців нашого міста викладачами кафедр української мови й загального та слов'янського мовознавства ДНУ імені Олеся Гончара щодо правильності запису їхніх прізвищ, що здійснюються за рекомендаціями відділів РАЦСів, пенсійних відділів й інших установ, які уповноважені видавати свідоцтва,

посвідчення особи тощо; вимога ЦВК України до виборчих комісій скласти списки виборців українською мовою. Усі ці обставини стали виразним свідченням нагальної потреби в укладанні російсько-українського словника-довідника прізвищ мешканців м. Дніпропетровська. Словник базується на основі даних районних РАЦСів м. Дніпропетровська й друге його видання вміщує близько 58 000 прізвищ російською мовою та стільки ж відповідників їх українською мовою.

Як зазначають укладачі словника, основним принципом у передачі прізвищ є максимально точно відтворення російських варіантів прізвищ українською мовою, а загальне правило оформлення українських прізвищ формулюється так: «при написанні прізвищ треба керуватися правилами орфографії, прийнятими для загальних назв. Однак порівняно із загальними словами літературної мови, написання й вимова яких суворо обмежена правописними та орфоепічними кодексами, регламентація власних імен є значно слабшою. І якщо, скажімо, імена ще можуть побутувати в паралельних написаннях, то кожна з паралельних форм прізвища виконує свою юридично-правову функцію як окреме прізвище, а не варіант тієї самої назви. Адже саме прізвище разом з іменем та по батькові – це юридично зафіксовані назви, з допомогою яких здійснюється індивідуалізація особи» [8, с. 7].

Чоловічі та жіночі прізвища подаються в Словнику як одне спільне прізвище в одному рядку. Якщо жіноче прізвище відмінюється, то після скісної лінії, що стоїть після чоловічого прізвища, надається закінчення жіночого прізвища у називному відмінку (АБАГОВ/-А = м/ж 2 – АБАГОВ/-А = ч 2/ж 3(т)). Якщо прізвище не відмінюється, це позначається символом ☒: АБАКУМЕНКО = ☒ [8, с. 8]. Для скорочення обсягу словника його авторами був розроблений графічно-символічний запис граматичної інформації, який розшифровується у коментарях до типів відмінювання прізвищ в українській і російській мовах. Наприклад: наведений вище запис прізвища *Абагов* містить таку граматичну інформацію: прізвища чоловічого (м – мужской) та жіночого (ж – женский) роду в російській мові відмінюються за другим типом (у коментарях подано «Типи склонения фамилий в русском языке»); в українській мові чоловіче (ч) прізвище відмінюється за другим типом, а жіноче (ж) – за твердою групою третього типу (також у коментарях подано «Типи відмінювання прізвищ в українській мові»). У Словнику також подано основні правила відтворення слов'янських прізвищ українською мовою за «Українським правописом».

Отже, «Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська» надзвичайно важливий для майже мільйонного міста, він призначений для працівників РАЦСів, паспортних відділів міліції, адресно-довідкових бюро, юридичних консультацій, відділів кадрів підприємств, установ, організацій та для всіх тих, хто займається діловодством.

Наступним кроком у лексикографічному описі власних назв, зокрема антропонімів, є «Словник назв по батькові», спеціально розроблений науковцями двох кафедр – кафедри української мови (І. С. Поповою й Н. С. Голіковою) і кафедри загального та слов'янського мовознавства (І. І. Турутою). Цей *Словник* – перше лексикографічне видання нормативного типу, у якому кодифіковано назви по батькові, утворені від продуктивних і маловживаних офіційних та деяких неофіційних чоловічих імен української мови, а також встановлено російсько-українські відповідники патронімів. Зазначена лексикографічна праця органічно вписалася в систему ономастичних словників нормативного типу, оскільки її основне призначення – задовольнити потреби людей щодо правильного написання назв по батькові українською мовою, встановити імена, від яких утворені патроніми, ідентифікувати назви по батькові у зв'язку з офіційними й неофіційними варіантами одного українського

імені та відповідно до російських імен і по батькові, які відображені в документах радянського походження багатьох громадян [9, с. 5]. Варто зазначити, що робота над цим словником ускладнювалася ще й тим, що в українській лексикографії був відсутній повний реєстр назв по батькові. Традиційна антропонімна тріада, незважаючи на нові тенденції використання лише імені та прізвища для позначення особи в ЗМІ, у державно-адміністративних, наукових сферах тощо, залишається єдиною нормативною в офіційно-діловому стилі, визначальною в документах особового складу, тому «Словник назв по батькові» – важливе й необхідне видання, спрямоване на підвищення рівня мовної компетенції її носіїв, забезпечення комунікативних і консолідаційних потреб соціуму.

«Словник назв по батькові» складається з двох основних розділів (1. Словник українських назв по батькові та 2. Російсько-українські відповідники чоловічих імен по батькові) і двох додатків (1. Алфавітний покажчик неофіційних чоловічих імен української мови та 2. Алфавітний покажчик неофіційних чоловічих імен російської мови). Джерельною базою для впорядкування першого розділу цього словника послужив «Словник українських імен» І. І. Трійняка (2005), у який увійшло 2734 реєстрових офіційних імен, із них 1794 чоловічих. Джерельною базою для впорядкування другого розділу словника став «Словарь русских личных имен» Н. О. Петровського (1996, 2005), який на сьогодні є найповнішим зібранням імен та утворених від них назв по батькові в російській мові [9, с. 9].

Відомо, що патроніми (усі без винятку) мотивовані чоловічими власними іменами, генетично й функціонально зв'язані з ними в літературній мові, а отже, належать до синсемантичних лінгвальних одиниць (статус самотійності вони мають у розмовному та художньо-літературному стилях, де часто вживаються як одиничні власні найменування людей, напр.: *Петрович сказав, підійшла Михайлівна*). Через це назви по батькові в аналізованому словнику, призначеному передусім для офіційно-ділової сфери спілкування, не можуть складати самотійної словотвірної парадигми, тому кожна стаття словника обов'язково містить чоловіче ім'я, від якого й утворені патроніми, напр.:

АНДРІЙ		Андрійович
		Андріївна

Перший розділ – Словник українських назв по батькові – має просту структуру: у кожній словниковій статті зліва подається чоловіче ім'я, справа – назви по батькові чоловічого і жіночого роду. Другий розділ – Російсько-українські відповідники чоловічих імен по батькові – побудований за тим самим принципом, що й перший, однак формальна структура словникових статей у цій частині є складнішою. Вона будується як російсько-українська паралель відповідників імен і по батькові, вертикально розділених жирною лінією. Таким чином, кожна словникова стаття має чотири стовпчики: російське чоловіче ім'я, російська назва по батькові, українське чоловіче ім'я, українська назва по батькові [9, с. 7]. Наприклад:

АЛЕКСАНДР		Алекса́ндрович		ОЛЕКСАНДР		Олекса́ндрович
		Алекса́ндровна				Олекса́ндрівна

Отже, «Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська» та «Словник назв по батькові» – це не лише словники, які фіксують антропонімічні одиниці, раніше лексикографічно не представлені, а вкрай необхідні в сучасному соціумі словники довідкової лексикографії, основна вимога яких – простота і користувачька нескладність, оскільки зорієнтована вона на широке коло пересічних користувачів.

Поповнився список лексикографічних праць і виданими Н. В. Дьячок «*Материалами к словарю универбов современного русского языка. Часть I (А – Л)*», які містять понад 3000 одиниць. За словами авторки, *Материалы к словарю* «відрізняються від словника тим, що демонструють низку граматичних, структурно-семантичних і ономасіологічних характеристик представлених універбів» [4, с. 3]. Структура репрезентації матеріалів має такий вигляд:

универб	слово-сочетание	модель словосочетания	модель универба	лексико-семантическая группа	ономастиологическая модель
анонимка	анонимное письмо	Прил1ед + Сущ1ед	оснПрил1ед + суфСущ + усеч.	документ	[документ (базис)] + [квалификатив (признак)]
вегетарианствовать	увлекаться вегетарианством	Инф + Сущ5ед	оснСущ5ед + суфГл	действие	[действие (базис)] + [инструментив (признак)]

Як видно, у *Материалах к словарю* представлені універб, словосполучення, яке стало основою його творення, модель словосполучення й універба, лексико-семантична група, членом якої є універб, та ономасіологічна модель, за якою утворено універб. Для користувачів дослідниця Н. В. Дьячок у передмові подала власне сучасне бачення понять універб і універбація, яке відрізняється від традиційного. Суть його полягає в такому: кожен універб є одиницею, семантично тотожною словосполученню, тобто дублетом відповідного словосполучення; перетворення словосполучення в слово повинно бути визначене не як деривація і не як лексикалізація, а як універбалізація, яка характеризується не зміною, а збереженням семантики словосполучення в новоутворенні – слові [4, с. 11]. Виходячи з такого розуміння, авторка подає до *Материалов к словарю*, наприклад, такі похідні, як *аварийка* (= *аварийная кнопка, аварийная машина, аварийная сигнализация, аварийный автомобиль, аварийный свет*), *аварийщик* (= *работник аварийной службы*) тощо. Науковець Н. В. Дьячок вважає, що опис досліджуваних одиниць неможливий без розуміння принципів класифікації їхніх ономасіологічних структур.

Отже, *Материалы к словарю* є одним із перших досвідів в історії української лексикографії, де зібрано значимий за кількістю фактичний матеріал, який, сподіваємося, згодом стане основою *Словаря универбов современного русского языка*.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки: лексикографічні праці, видані за участі науковців кафедри загального та слов'янського мовознавства Дніпровського національного університету, є винятковими й особливими; поява їх продиктована формуванням нової лінгвістичної парадигми та потребами суспільного життя; мовні одиниці, які стали основою авторських словників («*Поетичне слово Кобзаря*» і «*Поэтическое слово Пушкина*»), сформували новий тип словників за одиницями мови, адже вперше в історії авторської лексикографії – це словники лексичних компонентів атрибутивних конструкцій; «*Базовый словарь лингвистических терминов*» закріпив нові на момент виходу словника терміни соціолінгвістики й когнітивної лінгвістики – наук, що стрімко почали розвиватися на початку 2000-х

років; антропонімні словники («Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська» та «Словник назв по батькові») – перші лексикографічні видання нормативного типу, у яких кодифіковано прізвища та назви по батькові; «Матеріали к словарю универбов современного русского языка» – праця, в якій зібрано вербальні, діставши назву універби, й відповідні їм полівербальні одиниці.

Перспективи подальших досліджень вбачаються нам в аналізі лексикографічних праць науковців факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства.

Бібліографічні посилання

1. Гордієнко Н. Сучасна лексикографія як об'єкт лінгвістики. *Українська мова*. 2011. № 3. С. 67–73.
2. Демська О. М. Два аспекти лексикографії: місце у системі мовознавчих дисциплін і структура. *Магістеріум*. 2009. Вип. 37: Мовознавчі студії. С. 18–23.
3. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография. Вена-Харьков: Харьковское лексикографическое общество, 1998. 147 с.
4. Дьячок Н. В. Матеріали к словарю универбов современного русского языка. Часть I (А-Л). Славянск, 2018. 254 с.
5. Зубець Н. О. Українська лексикографія другої половини ХХ століття: навч. посібник. Запоріжжя: ЗНУ, 2008. 124 с.
6. Меншиков І. І., Підмогильна Н. В. Поетичне слово Кобзаря: Словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій. Дніпропетровськ: Січ, 1993. 206 с.
7. Меншиков И. И., Мордань В. И., Подмогильная Н. В. Поэтическое слово Пушкина: Словарь лексических компонентов атрибутивных конструкций. Дніпропетровськ: Січ, 1999. 325 с.
8. Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська / авт.-упорядн. Т. С. Пристайко, І. С. Попова, І. І. Турута, М. С. Ковальчук / за заг. ред. проф. Т. С. Пристайко, І. С. Попової. 2-е вид., доп. й перероб. Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. 584 с.
9. Словник назв по батькові: словник-довідник / Н. С. Голікова, І. С. Попова, І. І. Турута. Дніпропетровськ: Біла К.О., 2012. 296 с.
10. Столярова Л. П., Пристайко Т. С., Попко Л. П. Базовый словарь лингвистических терминов. Киев: Изд-во Государственной академии руководящих кадров культуры и искусств, 2003. 192 с.
11. Тараненко О. О. Новий словник української мови: Концепція і принципи укладання словника. Київ; Кам'янець-Подільський, 1996. 172 с.
12. Фахові словники: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / бібліотека Криворізького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»; упоряд. Глущенко Л. О., Муханова С. В. Кривий Ріг, 2015. 20 с. Режим доступу: krog.onua.edu.ua/uploads/2.doc
13. Цимбалюк-Скопненко Т. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи / Т. Цимбалюк-Скопненко. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 3–14.
14. Широков В. А. Элементы лексикографии. К.: Довіра, 2005. 304 с.

References

1. Hordiyenko, N. (2011), "Modern lexicography as an object of linguistics" ["Suchasna leksykohrafiya yak ob'yeht linhvistyky"], *Ukrayins'ka mova*, № 3, ss. 67–73.
2. Dems'ka, O. M. (2009), "Two aspects of lexicography: a place in the system of linguistic disciplines and structure" ["Dva aspekty leksykohrafiyi: mistse u systemi movoznavchychk dystsyplyn i struktura"], *Mahisterium*, Vyp. 37, Movoznavchi studiyi, ss. 18–23.

3. Dubichinskiy, V. V. (1998), *Theoretical and practical lexicography* [*Teoreticheskaya i prakticheskaya leksikografiya*], Vena-Khar'kov, 147 s.
4. Diachok, N. V. *Materials for the dictionary of univerbs of modern Russian language* [*Materialy k slovaryu univerbov sovremennogo russkogo yazyka. Chast' I (A-L)*], Sloviansk, 2018. 254 s.
5. Zubets, N. O. (2008), *Ukrainian lexicography of the second half of the twentieth century: textbook* [*Ukrainian lexicography of the second half of the 20th century: study guide*]. Zaporizhzhia, 124 s.
6. Menshykov, I. I., Pidmohyl'na N. V. (1993), *Poetic word of Kobzar: Dictionary of lexical components of attributive constructions* [*Poetychne slovo Kobzarya: Slovnyk leksychnykh komponentiv atributyvnykh konstruksiy*], Dnipropetrovs'k, 206 s.
7. Men'shikov, I. I., Mordan', V. I., Podmogil'naya, N. V. (1999), *Poetic word of Pushkin: Dictionary of lexical components of attributive constructions* [*Poeticheskoye slovo Pushkina: Slovar' leksicheskikh komponentov atributivnykh konstruksiy*], Dnipropetrovs'k, 325 s.
8. Prystayko, T. S., Popova, I. S., Turuta, I. I., Koval'chuk, M. S. (2009), *Russian-Ukrainian dictionary of surnames of inhabitants of Dnipropetrovsk* [*Rosiy's'ko-ukrayins'kyi slovnyk pryzvyshch meshkantsiv m. Dnipropetrovs'ka; za zah. red. prof. T. S. Prystayko, I. S. Popovoyi. 2-e vyd., dop. y pererob.*], Dnipropetrovs'k, 584 s.
9. Holikova, N. S., Popova, I. S., Turuta I. I. (2012), *Dictionary of patronymic names: dictionary-directory* [*Slovnyk nazy po bat'kovi: slovnyk-dovidnyk*], Dnipropetrovs'k, 296 s.
10. Stolyarova, L. P., Pristayko, T. S., Popko, L. P. (2003), *Basic Dictionary of Linguistic Terms* [*Bazovyy slovar' lingvisticheskikh terminov*], Kyev, 192 s.
11. Taranenko, O. O. (1996), *New vocabulary of the Ukrainian language: Concept and principles of making a dictionary* [*Novyy slovnyk ukrayins'koyi movy: Kontseptsiya i pryntsyypy uk-ladannya slovnyka*], Kyev; Kam"yanets'-Podil's'kyi, 172 s.
12. Hlushchenko, L.O., Mukhanova, S.V. (2015), "Professional dictionaries" [*"Fakhovi slovnyky": naukovo-dopomizhnyy bibliografichnyy pokazhchyk / biblioteka Kryvoriz'koho fakul'tetu Natsional'noho universytetu «Odes'ka yurydychna akademiya»*], Kryvyi Rih, 20 s., available at: krog.onua.edu.ua/uploads/2.doc.
13. Tsymbalyuk-Skopnenko, T. (2010), "Ukrainian author's lexicography: achievements and prospects" [*"Ukrayins'ka avtors'ka leksykohrafiya: zdobutky ta perspektyvy"*], *Ukrayins'ka mova*, № 2, ss. 3–14.
14. Shyrokov, V. A. (2005), *Elements of lexicography* [*Elementy leksykohrafiyi*], Kyiv, 304 s.

ШПИТЬКО Ирина Николаевна

кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и славянского языкознания Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара; пр. Гагарина, 72, г. Днепр, 49010, Украина; тел.: +38(056) 374-98-80; e-mail: iryna-shpitko@ukr.net; ORCID ID 0000-0003-4639-0537

ФИЛОЛОГИЯ В АЛФАВИТНОМ ПОРЯДКЕ

Аннотация *Объект исследования* – словари, изданные при участии ученых кафедры общего и славянского языкознания Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара за последние десятилетия; *предмет исследования* – языковые единицы и их подача в словарях разного типа (языка писателей, лингвистических терминов, антропонимических). *Цель* исследования – проанализировать лексикографические работы кафедры общего и славянского языкознания Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Используются описательный *метод* и метод сопоставления с другими лексикографическими работами. *В результате* исследования определено, что за последние десятилетия учеными кафедры общего и славянского языкознания вместе с коллегами других кафедр издано шесть уникальных лексикографических работ. *Выводы*: лексикографические труды, изданные при участии ученых кафедры общего и славянского языкознания, являются уникальными и особенными; их появление продиктовано формированием новой лингвистической парадигмы и потребностями общественной жизни; языковые единицы, которые стали основой авторских словарей («Поэтичене слово Кобзаря» и «Поэтическое слово Пушкина»), сформировали новый тип словарей по единицам языка, ведь впервые в истории авторской лексикографии – это словари лексических компонентов атрибутивных конструкций; «Базовый словарь лингвистических терминов» закрепил новые на момент выхода словаря термины социолингвистики и когнитивной лингвистики – наук, стре-

мительно розвиваючихся в началі 2000-х років; антропонімічні словари («Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська» і «Словник назв по батькові») – перші лексикографічні видання нормативного типу, в яких кодифіковані фамілії і названія отчества; «Матеріали к словарю універбов сучасного російського мови» – робота, в якій зібрані вербальні, отримавші названія універбов, і відповідні їм полівербальні одиниці.

Ключевые слова: лексикографія, словарь, атрибутивна конструкція, авторська лексикографія, термінологічний словарь, антропонім, патронім, універб.

SHPIKO Iryna

Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of the Department of General and Slavonic Linguistics of Oles Honchar Dnipro National University; Gagarin Avenue, 72, Dnipro, 49010, Ukraine; tel.: +38(056) 374-98-80; e-mail: iryna-shpiko@ukr.net; ORCID ID 0000-0003-4639-0537

PHYLOLOGY IN ALPHABETICAL ORDER

Abstract. *Object* of the study is the dictionaries published with contributions from scientists of the Department of General and Slavic Linguistics of Oles Honchar Dnipro National University; *subject of the study* is the peculiarities of the selection of linguistic units and their representation in dictionaries of various types (language of writers, linguistic terms, anthroponyms). *Purpose* of the study is to analyze lexicographic papers of the Department of General and Slavic Linguistics of Oles Honchar Dnipro National University. Descriptive and comparative (i.e. comparison with other lexicographic works) *methods* are used. As a *result* of the study, it has been determined that over the several decades of the history of the Department of General and Slavic Linguistics, the scientists of the Department in collaboration with their colleagues from other departments have published five unique lexicographic works. *Conclusions:* lexicographic works published with contributions from scientists of the Department of General and Slavic Linguistics are outstanding and remarkable; their origin is stipulated by the formation of new linguistic paradigm as well as specific needs of social life; linguistic units being the basis of the original dictionaries (“Poetic word of Kobzar” and “Poetic word of Pushkin”) have formed innovative type of dictionaries basing upon linguistic units since dictionaries of lexical components of attributive structures are the first ones in the history of original lexicography; “Basic dictionary of linguistic terms” has fixed the innovative (for that time) terms of social linguistics and cognitive linguistics – the sciences which began their speedy progress in the early 2000s; anthroponymic dictionaries (“Russian-Ukrainian dictionary of surnames of the citizens of Dnipropetrovsk” and “Dictionary of patronymics”) are the first lexicographic publications of normative type containing codified surnames and patronymics; «Materials for the dictionary of univverbs of modern Russian language» – the work in which the verbal and polvirbal units were collected, the first filled up the language with hundreds words, having got the name of the univverbai.

Key words: *lexicography, dictionary, attributive structure, original lexicography, terminological dictionary, anthroponym, patronym, univverb.*

Надійшла до редколегії 05.11.18